

VAIKŲ AUKŲ TEISINĖS IR SOCIALINĖS APSAUGOS STRUKTŪRINIŲ TRŪKUMŲ ŠALINIMO GALIMYBĖS LIETUVOJE

Dr. Ilona Tamutienė

Vytauto Didžiojo universiteto Politikos mokslų ir Diplomatinės institucijos Viešojo administravimo katedra
Daukanto g. 28-209, LT-44029 Kaunas
Telefonas (8 37) 32 78 71
Elektroninis paštas itamutiene@yahoo.co.uk

Pateikta 2005 m. balandžio 26 d.

Parengta spausdinti 2005 m. gruodžio 2 d.

Pagrindinės sąvokos: vaikas auka, sistemos prievarta, socialinė ir teisinė apsauga.

S a n t r a u k a

Nėra panacėjos, kaip išvengti ir kaip apsaugoti žmogų, patyrusį prievartą, kad būtų išvengta ne tik jos pasikartojimo, bet ir su ja susijusių padarinių. Netinkamai organizuota pagalba, ypač vaikams aukoms, gali ne tik nesustabdyti prievartos, bet dar labiau ją paskatinti, turėti neigiamų padarinių visam žmogaus gyvenimui. Mokslinėje literatūroje netinkamai organizuota juridinė ir socialinė apsauga vadinama antrine prievarta, reviktimizacija, institucine ar sistemos prievarta. Šio straipsnio tikslas – įvardyti egzistuojančią sistemos prievartos prieš vaikus aukas problemą Lietuvoje, nurodyti teisinės ir socialinės apsaugos struktūrinius trūkumus ir jų šalinimo galimybes. Darbas paremtas 2001 m. antroje pusmetyje Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimo centro „Vilmorus“ atlikta vaiko teisių apsaugos ekspertų apklausa, teisinių ir nacionalinių dokumentų bei literatūros analize. Vaiko teisių apsaugos ekspertas – specialistas, dirbantis praktinį darbą su prievartą patyrusiu vaiku. Iš viso buvo apklausti 198 ekspertai, atstovavę teismo, prokuratūros, policijos, vaiko teisių apsaugos ir psichologinėms tarnyboms, teismo medicinos institutui visose Lietuvos apskrityse.

Straipsnį sudaro dvi pagrindinės dalys. Pirmoje dalyje nagrinėjama sistemos prievarta, kuri įvardijama kaip teisinės ir socialinės vaiko aukos apsaugos disfunkcija. Antroje dalyje analizuojama vaiko aukos apsaugos struktūriniai trūkumai. Straipsnio pabaigoje pateikiama išvadinė diskusija, kurioje persipina teoretikų ir vaiko teisių apsaugos ekspertų nuomonės.

1. Sistemos prievarta prieš vaikus aukas: teisinės ir socialinės apsaugos disfunkcija

Sistemos prievarta pasireiškia tuomet, kai vaiko, patyrusio prievartą, problemas padidina tos institucijos, kurios turėtų jį apsaugoti, arba esminės pagalbos iš viso nėra numatyta. Netinkamos institucijų (turima omenyje ne tik formalios institucijos, bet ir projektai, programos) pagalbos žala vaikui vadinama gana įvairiai: institucine prievarta, programos prievarta, pakartotina prievarta, sistemos prievarta. Esminis skirtumas yra tas, kad sistemos prievarta turi įtakos ne vienam, o daugeliui vaikų ir dažniausia yra susijusi su vaikystės apsaugos politika.

Sistemos prievartos fenomeną būtina studijuoti ir apie jį kalbėti todėl, kad pripažįstama, jog prievarta ir grėsmė vaikams gali kilti iš institucijų, kurios turėtų juos palaikyti ir apsaugoti. Turint galvoje, kad pagalbos institucijos gali būti prievartos šaltinis, paslaugų kokybė ir jų įtaka vaikui turi būti nuolat vertinama. Kadangi pagalbos institucijų poveikis ne visada yra teigiamas, ypač svarbu, kad valstybė būtų atsakinga už vaikus ir jų šeimoms teikiamas paslaugas, užtikrintų jų prieinamumą ir teigiamumą [1, p. 33–47].

Praktinė teisinė ir socialinė vaiko aukos apsauga Lietuvoje. Vaiko teisių apsaugos ekspertų apklausos rezultatai parodė, kad Lietuvoje galima aptikti visas išvardytas sistemos prievartos apraiškos formas, palydimas baudžiamosios intervencijos strategijos. *Baudžiamoji intervencijos strategija* prievartos problemos išsprendimą tapatina su skriaudėjo nubaudimu. Tokiu atveju konkretūs vaiko teisių apsaugos institucijų veiksmai būtų nukreipti į įrodymų, reikalingų vienokio ar kitokio dydžio bausmei skirti, rinkimą. *Terapinės intervencijos strategija* vaiko teisių apsaugos institucijų veiksmus orientuoja į asmenų psichologinių traumų gydymą ir į šeimos narių santykių keitimą [2; 3]. Vaiko teisių apsaugos ekspertų apklausa parodė, kad gavusios informaciją, jog vaikas patyrė prievartą, institucijos: *informuoja kitas institucijas* (fizinės prievartos atveju – 72 proc., seksualinės – 64,5 proc.), *apklausia vaiką* (fizinės – 65,6 proc., seksualinės – 62,3 proc.), *atlieka prievartos fakto tyrimą*¹ (fizinės – 47,1 proc., seksualinės – 33,1 proc.). Kad dirba kaip komanda su kitomis institucijomis, fizinės prievartos atveju nurodė tik 2 proc., seksualinės – 10,2 proc. respondentų.

Socialinis darbas su vaiku ir šeima. Dar 1969 m. Europos Tarybos konsultacinė asamblėja konstatavo, jog tik nubaudus skriaudėją prievartos problemos neišsprendžiamos, kad viena iš esminių priemonių turi būti terapinė pagalba vaikui aukai, jo šeimai ir skriaudėjui [4]. Socialinio, reabilitacinio darbo paslaugos prievartos atvejais yra vienos iš esminių, o jų trūkumas – vienas iš sistemos prievartos veiksnių. Atsižvelgiant į respondentų atsakymą į atvirą klausimą, kokių konkrečių veiksmų imasi institucija, kai gauna informaciją apie prievartą patyrusį vaiką, galima teigti, kad ir fizinės (6,3 proc.), ir seksualinės (6 proc.) prievartos atveju socialinis, reabilitacinis darbas su vaiku ir šeima dirbamas gana retai. Apibendrinus rezultatus paaiškėjo, jog respondentų atsakymai, kad vaikas, patyręs psichologinę ir seksualinę prievartą, ir jo šeima susilaukia pagalbos, „*visada, labai dažnai ir dažnai*“ nesiekė 50 proc. (fizinės prievartos – 63,9 proc.). Išskyrus vaiką, kaip atskirą socialinių paslaugų objektą, pagalbos teikimo galimybės konkrečiai vaikui aukai dar labiau susiaurėja. Visų trijų prievartos prieš vaiką formų atvejais, daugiau nei pusės respondentų nuomone, vaikui *niekada* neskiriamas socialinis darbuotojas ar kitas asmuo (raktinio darbuotojo), su kuriuo jis galėtų bet kada susisiekti, gauti atitinkamą pagalbą. Vaiko teisių apsaugos ekspertų, dirbančių su konkrečią prievartą patyrusiais vaikais, teigimu, tik maždaug kas aštuntas psichologinę, fizinę ar seksualinę prievartą patyręs vaikas *visada* turi socialinio darbuotojo ar kito asmens nuolatinės pagalbos galimybę. Taigi galima teigti, jog struktūriškai nėra numatyta, kad patyręs prievartą vaikas auka turėtų turėti asmenį, į kurį galėtų visada kreiptis pagalbos, patarimo, informacijos ir palaikymo, o tai jau rodo dar vieną sistemos prievartos apraiškos veiksnių.

Net sėkminga prievartos prieš vaiką teisminės bylos baigtis visų vaiko problemų neišsprendžia. Kad pagalba vaikui aukai visų trijų prievartos formų atvejais teikiama po teisminės bylos, nurodė apie 30 proc. respondentų. Tokia padėtis liudija, jog nėra užtikrintas paslaugų tęstinumas, ypač silpna socialinės ir teisinės vaiko apsaugos jungtis. Tokia padėtis didina sistemos prievartos egzistavimo tikimybę.

Respondentų atsakymuose į klausimą „Kokių veiksmų imasi Jūsų institucija, gavusi informaciją, kad vaikas patyrė seksualinę prievartą?“ nebuvo paminėta, kad būtų teikiama pagalba prievartautojui. Vaiko teisių apsaugos ekspertų, kurie kasdieniame darbe susiduria su prievartą patyrusiais vaikais ir geriausiai išmano apsaugos organizavimo detales, nuomonė rodo, kad socialinis darbas su vaiku, jo šeima ir skriaudėju yra nepakankamas.

Vaiko apsaugos galimybių problematika. Apklausiant respondentus buvo siekiama bent iš dalies išsiaiškinti, ar pasitaiko ir kaip dažnai prievartą patyręs vaikas paliekamas su savo problema vienas. Jiems buvo pateiktas klausimas: „Jūsų nuomone, ar dažnai prievartos prieš vaiką atvejais baigiasi „padūsavimu“, kad dėl kokių nors priežasčių padėti vaikui niekuo negalima?“ Respondentai turėjo nurodyti: *niekada, labai retai, retai, dažnai, labai dažnai ir visada*. Net 48,4 proc. psichologinės, 39,4 proc. fizinės ir 35,5 proc. seksualinės prievartos prieš vaiką atvejais baigiasi „padūsavimu“ *dažnai, labai dažnai ar visada*. Tokia padėtis gali būti nulemta baudžiamosios intervencijos strategijos, kai iš pirminio pokalbio paaiškėja, kad atvejis yra „*neperspektyvus*“, stokojantis faktinių įrodymų. Iš dalies šią tezę argumentuoja respondentų darbo patirtis, kuri rodo, kad jų praktikoje nebuvo apgintas vaikas, kuris nebuvo akivaizdžiai fiziškai sužalotas: 40,9 proc. (psichologinės), 30,3 proc. (fizinės) ir 38,9 proc. (seksualinės). Atsižvelgiant į atsakymų variantus, kurių didesnė dalis visų trijų prievartos formų atveju nurodyti *niekada, labai retai ir retai*, akivaizdu, kad fizinis vaiko kūno sužalojimas yra esminis sėkmingos vaiko apsaugos veiksnys. Iš to darytina išvada, jog fizinis kūno sužalojimas yra vienas iš esminių, patvirtinančių prievartos faktą. Tokiu atveju tai yra dar vienas argumentas, įrodantis, kad vaiko teisių apsaugos institutų sąveika grindžiama baudžiamosios intervencijos strategija.

¹ Apklausia ne tik vaiką, bet ir įtariamąjį, padariusį nusikaltimą, atlieka kitus tiriamuosius veiksmus.

Apibendrinus vaiko aukos praktinę teisinę ir socialinę apsaugą darytina išvada, kad Lietuvoje aptinkama visos teorinėje literatūroje minimos sistemos prievartos apraiškos. Aiškiai pastebimas socialinės vaiko aukos apsaugos trūkumas. Teisinė vaiko apsauga taip pat yra menka, ypač tuomet, kai vaikas auka nėra akivaizdžiai fiziškai sužalotas, t. y. trūksta akivaizdžių nusikaltimų įrodančių faktų. Tokia padėtis rodo ne tik teisinės ir socialinės vaiko aukos apsaugos disfunkciją, bet verčia vaiką pakartotinai išgyventi prievartą, o kiekvienas juridiskai neįrodytas prievartos aktas skriaudėjui palieka dar labiau atvertas duris intensyvesnei vaiko prievartai. Šia prasme disfunkcinė vaiko aukos socialinė ir teisinė apsauga padaro didesnę žalą vaikui aukai nei pirminis prievartos aktas.

2. Pagrindiniai vaikų aukų teisinės ir socialinės apsaugos struktūriniai trukdžiai

Sistemos prievartos prieš vaikus aukas priežastys gali būti tiek subjektyvios, tiek objektyvios. Subjektyvios priežastys yra susijusios su konkretaus darbuotojo charakteristikomis (išsilavinimas, etika ir pan.). Tuo tarpu objektyvios priežastys glūdi įstatyminėje ir institucinėje sąrangoje. Toliau bus nagrinėjamos tik objektyvios sistemos prievartos priežastys.

2.1. Prievartos ribų apibrėžimo problema. Vaiko teisių apsaugos institucijų intervencijos pagrindas yra įstatymiškai apibrėžtos neleistino elgesio su vaiku ribų peržengimo rizika arba peržengimas, t. y. prievarta prieš vaiką. Valstybės veiksmai priklauso nuo atsakymo į klausimą, yra prievarta prieš vaiką, ar nėra. Norėdama atsakyti į šį klausimą valstybė tiesiogiai remiasi įstatymiškai reglamentuota prievarta prieš vaiką. Maža to, teisinių institucijų (policija, prokuratūra, teismas ir teismo medicinos ekspertai) veikla ir sąveika gali apsiriboti tik minėto klausimo atsakymu. Prievartos prieš vaiką atveju labai svarbu aiškiai žinoti psichologinės, fizinės ir seksualinės prievartos apibrėžimus. Lietuvoje juos pateikia Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas ir kiti teisės aktai. Atkreiptinas dėmesys tik į problemiškausius aspektus, kuriuos reikėtų peržiūrėti vaikų naudai.

Psichologinė prievarta prieš vaiką Baudžiamajame kodekse tiesiogiai nėra apibrėžta. Bendrame su suaugusiaisiais kontekste šmeižimas, įžeidimas, vaiko įtraukimas į nusikalstamą veiką gali būti interpretuojama kaip aktyvi psichologinė prievarta, pasireiškianti vaiko asmenybės žeminimu. Akivaizdu, kad dėl psichologinės prievartos prieš vaiką aiškaus apibrėžimo nebuvimas padaro problemišką ir vaiko apsaugą. Kadangi įžeidimo, šmeižimo atvejais yra viešumos sąlyga, daroma prielaida, kad privačioje erdvėje, kur dažniausia vyksta psichologinė prievarta, valstybės intervencija neskatinama ir nevykdoma. Kita vertus, psichologinė prievarta, kaip neatsiejamas veiksnys nuo seksualinės ir fizinės prievartos, įstatymiškai taip pat nebus reikšminga, kol nebus kvestionuojamas prievartos poveikis vaiko raidai.

Fizinės prievartos prieš vaiką atvejai. Pasyvios fizinės prievartos atveju neleistinas elgesys su vaiku apibrėžtas kaip kurstymas nusižudyti ar privedimas prie savižudybės, palikimas be pagalbos, kai gresia pavojus žmogaus gyvybei, vaiko palikimas be priežiūros tėvams ar globėjams, norint juo atsikratyti, vengimas išlaikyti vaiką, vaikų nepriežiūra. Pasyvi fizinė prievarta, kaip vaikų nepriežiūra, yra apibrėžta ir Civiliniame kodekse kaip netinkamas tėvų valdžios ar globėjų pareigų vykdymas arba nevykdymas priešingai vaiko interesams bei informacijos dėl vaikų nepriežiūros nesuteikimas atitinkamoms institucijoms [5]. Tuo tarpu tradiciškai suprantamos aktyvios fizinės prievartos (tokios kaip fizinės bausmės, mušimas, spardymas, plaukų pešimas, ausies sukimas ir pan.) naudojimas prieš vaikus yra ganėtinai problemiškas. Aktyvi, fiziškai žalojanti prievarta apibrėžiama kaip sužalojimas arba susargdinimas, sukėlęs sunkų, nesunkų, nežymų sveikatos sutrikdymą. Faktiniam sveikatos sutrikdymui patvirtinti yra būtina teismo medicinos ekspertų išvada. Sveikatos sutrikdymo masto taisyklės yra pritaikytos suaugusiesiems, nes sveikatos sutrikdymo mastas pagrįstas darbingumo galimybės apribojimu. Vaikų atveju specialių taisyklių nėra. Atsižvelgiant į fizinės prievartos sveikatos sutrikdymo mastą atitinkamai taikomos baudžiamosios priemonės. Galima demaskuoti aktyvios fizinės prievartos prieš vaikus toleravimą. Vaiko įtraukimas į girtavimą, nesvarbu, kokio lygio, gali būti suprastas kaip negalimas, o vaiko baudymas fizinėmis bausmėmis gali būti suvoktas kaip galimas iki tam tikro lygio, nes „išvadą dėl fizinio skausmo sukėlimo teismo medicinos ekspertai daro remdamiesi bylos medžiagos duomenimis, patvirtinančiais buvusį mušimo ar kitokio smurtavimo faktą. Nežymus sveikatos sutrikdymas nustatomas, kai sužalojimas arba susargdinimas sveikatą sutrikdo ne ilgiau kaip 10 dienų arba nukentėjusysis praranda 5 procentus profesinio arba bendro darbingumo“ [6]. Galima iškelti retorinį klausimą, kokio stiprumo turi būti fizinė bausmė taikoma vaikui, kad sužalojimas arba susargdinimas sveikatą sutrikdytų mažiau nei 10 dienų arba nukentėjusysis prarastų mažiau nei 5 proc. profesinio arba bendro darbingumo? Esminis klausimas, kaip prievarta sutrikdo ne darbingumą, o vaiko

raida, nėra keliamas. O tarptautiniai dokumentai, susiję su prievarta prieš vaikus, pirmiausia pabrėžia prievartos žalą vaiko raidai.

Seksualinės prievartos apibrėžime Baudžiamajame kodekse yra išskirtos šios aktyvios seksualinės prievartos formos: išžaginimas, seksualinis prievartavimas, priekabiavimas, privertimas lytiškai santykiuoti bei mažamečio asmens tvirkinimas ir vaiko pornografinis išnaudojimas. Šių formų išskyrimas svarbus nustatant bausmės dydį. Problema kyla pasyvios seksualinės prievartos prieš vaiką atveju. Toks elgesys kaip vaiko pastūmėjimas į prostituciją, pornografiją, pagalbos nesuteikimas seksualinę prievartą patiriančiam vaikui¹, vaikų skatinimas arba nedraudimas žiūrėti pornografinius filmus, žurnalus ar panašaus pobūdžio gyvas scenas nėra apibrėžtas kaip neleistinas. Iš dalies seksualinė prievarta kaip neleistina gali būti interpretuojama kaip neigiamą poveikį nepilnamečių raidai daranti viešoji informacija [7]. Tačiau kodekse nėra nurodoma, koks informacijos turinys.

Seksualinės kaip ir fizinės prievartos atveju vaiko teisių apsaugos institucijų sąveika orientuojama pirminės baudžiamosios intervencijos strategijos linkme, nekreipiant dėmesio į vaiko aukos rehabilitaciją. Aiškios teisinės pozicijos dėl fizinės (turima galvoje tik vaikų mušimo, baudimo fizinėmis bausmėmis aspektą) ir psichologinės prievartos verčia daryti prielaidą, kad egzistuoja tėvų valdžios ir autoritarinio elgesio vaiku problema kaip sudėtinė auklėjamųjų metodų dalis.

2.2. Tėvų valdžia ar atsakomybė? Tėvų valdžios sąvokos transformavimas į tėvų atsakomybę tarptautinėje teisėje turėjo aiškų tikslą – skatinti neautoritarinio auklėjimo ir elgesio su vaiku būdus [8]. Ar įstatymiškai suteikta tėvams valdžia, ar atsakomybė už vaiką yra vienas iš svarbiausių aspektų, išreiškiančių požiūrio į vaiką esmę. Nuo šių sąvokų institucionalizavimo priklauso individų požiūrio į vaiką ir elgesį su juo formavimas.

Tenka konstatuoti, kad Lietuvoje šeimos narių santykius reglamentuojantys įstatymai įtvirtina tėvų valdžios vaiko atžvilgiu sąvoką. Ji apibrėžiama kaip tėvų teisė ir pareiga dorai auklėti ir prižiūrėti vaikus. Šis apibrėžimas yra aiškiai orientuotas į uždavinį, kurį tėvai, naudodamiesi savo valdžia, turi atlikti. Teisės filosofijos požiūriu, tėvų valdžia yra tėvų atsakomybės sinonimas [9]. Todėl iš pirmo žvilgsnio toks teisinis tėvų valdžios apibrėžimas neturėtų kelti probleminių diskusijų. Juo labiau kad Civilinis kodeksas apibrėžia ir tėvų teises bei pareigas. Tačiau sociologijos, psichologijos ir medicinos mokslams atskleidus autoritarinio (kilusio nuo žodžio valdžia) elgesio (dažniausiai einančio kartu su psichologine ir fizine prievarta) neigiamą įtaką vaiko psichinei raidai, tėvų atsakomybė už vaiką tampa priimtinesnė sąvoka nei tėvų valdžia. Tiek valdžia vaiko atžvilgiu, tiek atsakomybė už vaiką yra susijusios su poveikiu vaikui. Tačiau valdžia vaiko atžvilgiu gali būti suprasta kaip vaiko naudojimas savo interesams tenkinti arba reikalavimas, kad vaikas besąlygiškai paklustų. Tuo tarpu atsakomybė už vaiką yra tiesiogiai orientuota į vaiką ir susijusi su tėvystės pareigomis. Turint tam tikras pareigas galima įvertinti, ar jos gerai atliekamos. Blogai atliekamas pareigas galima perimti. Teisiškai Lietuvos pasirinktas modelis griežtai juridinių poveikio priemonių nepanaikina – numatyta galimybė apriboti tėvų valdžią [10]. Galima kelti klausimą, ar tėvai nevykdo savo atsakomybės, ar nenaudoja savo galios vaikams? Ar tėvai, taikydami fizinės ir psichinės bausmės vaikui, viršija savo atsakomybę, ar peržengia savo valdžios ribas? Atsakyti į šiuos klausimus gana sunku. Pagal egzistuojančius įstatymus teisinis atsakymas būtų tėvų valdžios apribojimas. Tačiau jei laikinosios globos pagrindas būtų ne vaikų nepriežiūra, o fizinis ir psichinis smurtas, reiktų jį įrodyti teisiškai. Tuomet kyla tėvų valdžios ir fizinės, psichologinės prievartos apibrėžimų ir suvokimų reikmė. Esant dabartiniam fizinės ir psichologinės prievartos apibrėžimams galima daryti išvadą, kad fizinės, psichologinės bausmės yra toleruojamos iki nežymaus sveikatos sutrikdymo ribos. Kita vertus, fizinės ir psichologinės prievartos prieš vaiką kontekste tėvų valdžia neribojama iki nežymaus sveikatos sutrikdymo. Taigi Lietuvos įstatymuose yra daug maišaties ir tai nedaro teigiamos įtakos esminiems visuomenės ir šeimos suvokimo pokyčiams nuo *tėvų valdžios* prie *tėvų atsakomybės*, ir atitinkamai – nuo autoritarinių auklėjimo metodų prie demokratinų.

2.3. Vaiko aukos struktūrinė galia apsaugos institucijų sąveikos procese. Mawby ir Walklate'as pabrėžė, kad norint kuo efektyviau užtikrinti aukos teises būtina suteikti mažiausiai keturias struktūrines galimybes aukai: teisę į aktyvų dalyvavimą kriminalinės justicijos sistemoje, teisę žinoti, teisę į finansinę pagalbą, teisę į paramą ir patarimą [11, p. 343]. Vaiko aukos atveju minėtos struktūrinės galimybės yra svarbios organizuojant ne tik teisinę, bet ir socialinę apsaugą. Adaptuojant Mawby ir Walklate'o aukos teisių užtikrinimo modelį toliau vaiko aukos struktūrinės dalyvavimo galimybės yra analizuojamos atsižvelgiant, ar suteikta vaikui aukai aktyvi, tiesioginė teisė dalyvauti, ar numatyta vaikui aukai netiesioginio dalyvavimo atstovavimo galimybės, ar yra vaikui aukai numatyta finansinė pagalba ir teisė į paramą bei patarimą susiejant tai su vaiko žinojimo teise.

¹ Klasikinis atvejis, kai patėvis seksualiai išnaudoja dukrą, o motina slepia informaciją.

Pranešti apie prievartą prieš vaiką gali bet kuris fizinis ar juridinis asmuo, įskaitant ir vaiką [12]. Specialistai, dirbantys tiesiogiai su vaiku, dėl nepranešimo apie prievartą turi administracinę, o jei vaiko gyvybei gresia pavojus – ir baudžiamąją atsakomybę [13; 14]. Nors iki 14 metų vaikas auka turi tiesioginę struktūrinę galimybę pranešti apie prievartą prieš jį, tačiau prievartos prieš vaiką teisminis tyrimas atliekamas tik tuomet, jei yra nukentėjusiojo vaiko skundas (nuo 14 m. amžiaus) ar jo teisėto atstovo pareiškimas, ar prokuroro reikalavimas. Tokiame kontekste būtina apžvelgti vaiko atstovavimo pagrindus.

Vaiko atstovavimo struktūrinės galimybės. Remiantis Lietuvos įstatymais vaikui atstovauja jo tėvai ar kiti teisėti globėjai [15]. Didžiausia problema kyla seksualinės, aktyvios fizinės prievartos atvejais, kai vaikui reikia gynėjo baudžiamajame bylose, kai vaiko teisių pažeidimas yra kilęs šeimoje. Nesant valstybės mokamo gynėjo, vaiko aukos atstovavimas vaiko teisių apsaugos institucijų sąveikos verpete tampa problemiškas. Kita vertus, vaikas, mokantis suformuluoti savo nuomonę, turi struktūrinę galimybę ją išsakyti. Tokiu atveju vaiko teisių apsaugos institucijos yra orientuojamos į vaiko nuomonės išklausimą. Tai turėtų būti daroma ne vaikui sukeliant stresą, o pagal specialią metodiką ir specialioje aplinkoje, dirbant kartu socialinėms, medicinos, psichologijos ir teisės institucijoms [16].

2.4. Teisinės ir socialinės pagalbos vaikui aukai jungties problematika. Lietuvoje nėra vieno teisės akto, kuris struktūriškai reglamentuotų visų vaiko teisių apsaugos institutų sąveiką prievartos prieš vaiką atvejais, kaip tai yra, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje [17]. Tačiau tarpinstitucinės sąveikos modelis išryškėja apžvelgus pavienius dokumentus. Teisinė vaiko apsauga yra koordinuojama prokuratūros, kuri prireikus duoda nurodymus policijai, teismo medicinos ekspertams ir kitoms institucijoms [18]. Šis įstatymas visų institucijų sąveiką su prokuratūra organizuoja kaip privalomąją. Tokiu atveju prokuratūros galia organizuojant sąveiką yra absoliuti.

Išnagrinėjus nepilnamečių policijos pareigūnų veiklos instrukciją galima drąsiai teigti, kad daugiausia jie dirba su nepilnamečiais teisės pažeidėjais, o ne su vaikais – prievartos aukomis. Jei nepilnamečių policijos pareigūnas susiduria su prievartą patyrusiu vaiku, kuriam reikia skubios pagalbos, ypač jei prievartą vaikas patyrė šeimoje, jis gali priimti sprendimą atskirti vaiką nuo šeimos ir jį įkurdinti Kauno m. vyriausiojo policijos komisariato Nepilnamečių pagalbos ir prevencijos centre. Šioje įstaigoje yra įkurdinami ir vaikai teisės pažeidėjai [19]. Vaiko aukos uždarymas uždaro tipo institucijoje kartu su vaikais teisės pažeidėjais gali būti traktuojamas kaip vaiko traumavimas sistemos prievarta, t. y. netinkamos pagalbos organizavimas, nes vaikas tokią pagalbą gali suvokti kaip nubaudimą (uždarymą į kalėjimą). Kita vertus, naujasis Baudžiamojo proceso kodeksas numato galimybę įtariamajį arba kaltinamąjį smurtinio nusikaltimo padarymu atskirti nuo nukentėjusiojo [20].

Teisinių vaiko teisių apsaugos institucijų *sąveika formuojama tik pagal nusikaltimo išaiškinimo strategiją*: ikiteisminį tyrimą koordinuoja prokuratūra, sąveikaudama su policija ir kitomis, jos nuomone, reikalingomis institucijomis. Atlikus ikiteisminį tyrimą byla perduodama teismui, su kurio sprendimu sutapatinama vaiko apsaugos baigtis. Problema nekiltų, jei vienintelis teisinių institucijų tikslas būtų išaiškinti nusikaltimą ir nubausti skriaudėją. Tačiau tokia padėtis yra vienpusė ir problemiška, kai pamirštama, jog pagrindinis tikslas turėtų būti užtikrinti vaiko saugumą, kuriam būtina glaudžiai bendradarbiauti su socialinėmis, medicinos ir psichologijos tarnybomis, sudaryti saugią vaikui nusikaltimo tyrimo aplinką.

Socialinės vaiko aukos apsaugos normatyvinis orientavimas. Teisinė prievartą patyrusio vaiko apsauga, taip pat ir jo apsaugojimas nuo skriaudėjo bei baudžiamoji atsakomybė skriaudėjui yra tik viena iš apsaugos dalių. Remiantis Europos Tarybos rekomendacijų duomenimis, jau praėjusio šimtmečio viduryje buvo pastebėta, kad tik baudžiamosios priemonės skriaudėjui prievartos prieš vaikus neišsprendžia. Kur kas daugiau dėmesio Europos Taryba rekomenduoja skirti socialinei pagalbai vaikui, jo šeimai ir skriaudėjui. Pabrėžiama vaiko ir šeimos narių tarpusavio santykių gydymas, socialinių ryšių atkūrimas. To siekiama socialinio, psichologinio darbo priemonėmis, struktūriškai tai įvardijama kaip socialinės, psichologinės paslaugos. Lietuvoje „*Socialinės paslaugos – pagalbos asmenims suteikimas įvairiomis nepiniginėmis formomis bei globos pinigais*“ [21]. Prievartą patyrę vaikai nėra išskirti kaip atskira grupė, kuriems būtų teikiamos socialinės paslaugos nei pinigine, nei nepinigine forma¹. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija socialinių paslaugų vaikui srityje atlieka koordinuojamąjį vaidmenį [22]. Pagrindinis socialinis darbas su prievartą patyrusiais vaikais ir jų šeimomis turėtų vykti savivaldybių lygiu. Įstatymas numato, kad kiekvienoje savivaldybėje turi būti įkurtas socialinių paslaugų teikimo centras arba kita analogiška tarnyba. Asmeniui socialinės paslaugos gali būti teikiamos tokiu atveju, jei jo padėtis atitinka socialinių paslaugų kataloge numatytas paslaugų rūšis.

¹ Reikėtų paminėti, kad iš įkalinimo įstaigų grįžę skriaudėjai Socialinių paslaugų įstatyme yra išskirti į atskirą grupę.

Prievartą patyrę vaikai yra įrašyti socialinių paslaugų kataloge kaip paslaugų gavėjų grupė. Tačiau vaiko aukos socialinės apsaugos problema slypi socialinių paslaugų teikimo organizavime. Struktūriškai šis modelis yra toks: norintis gauti socialines paslaugas arba jo įstatymo numatytas jo globėjas turi raštiškai paprašyti socialinių paslaugų. Savivaldybės administracijos padalinio vadovas socialinių darbuotojų, įvertinusių socialinių paslaugų poreikį, teikimu paskiria socialinių paslaugų rūšį ir mastą. Raštiškas sutikimas arba atsisakymas skirti socialinę paslaugą asmeniui įteikiamas ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo prašymo gavimo dienos. Neatidėliotinais atvejais sprendimas gali būti priimtas skubos tvarka. Nėra jokių įpareigojimų, kad socialinės paslaugos būtų nedelsiant teikiamos vaikui aukai ir jo šeimai arba kad vaiko aukos atveju vaiko teisių apsaugos tarnyba galėtų kreiptis į socialinių paslaugų centrą dėl socialinės vaiko apsaugos. Kadangi tik informavimas ir konsultavimas yra nemokama paslauga, tokiu atveju nesant atitinkamos finansinės paramos vaikui aukai už socialinio darbo paslaugas tektų mokėti. Vaiko teisių apsaugos tarnybų veiklą reglamentuojančiuose dokumentuose nėra funkcijos, jog tarnyba turėtų mokėti už socialines paslaugas. Tokioje situacijoje socialinė pagalba vaikui aukai ir jo šeimai yra neorganizuota ir palikta jų privačiam interesui.

Apsaugos orientavimas į vaiko aukos atskyrimą nuo šeimos. Kita vertus, atsižvelgiant į tai, kad pagrindinė teisinės pagalbos vaikui strategija yra skriaudiko atskyrimas nuo vaiko, dažniausiai sąveika tarp teisinio ir socialinio institutų pasireiškia vaiko paėmimu į globos įstaigą. Iš dalies ši priemonė yra inicijuota Vaiko teisių apsaugos tarnybų struktūrine galimybe. Nors šios tarnybos nuostatose numatyta socialinių paslaugų organizavimo ir koordinavimo funkcija, tačiau ji nepagrįsta jokiais kitais dokumentais, leidžiančiais tai atlikti. Reikia atkreipti dėmesį, kad vaiko teisių apsaugos tarnybų nuostatai pabrėžia vaiko atskyrimą nuo šeimos ir jo globos organizavimą. Nėra užsimenama apie kitas pagalbos formas, pavyzdžiui, tokias kaip informacijos suteikimą ir išaiškinimą apie juridinius procesus vaikui aukai, psichologinę pagalbą ir pan. Įstatymiškai nėra numatyta, kad prievartą patyręs vaikas turėtų gauti socialinę pagalbą, kad jam būtų paskirtas konkretus socialinis darbuotojas, kuris būtų atsakingas už visokeriopą paramą vaikui. Darbo koordinavimas nėra aiškus. Galima tik spėti, kad vaikų teisių apsaugos darbuotojas turi prašyti, ieškoti socialinių paslaugų teikėjo, o jam atsiradus sudaryti su juo sutartį. Jei paslaugų teikėjo nėra, vaikas auka lieka be atitinkamos socialinės pagalbos.

Apibendrinant galima teigti, jog Mawby ir Walklate'o aukos teisių užtikrinimo modelis Lietuvoje nefunkcionuoja.

Baigiamoji diskusija: sistemos prievartos prieš vaikus aukas pašalinimo galimybės

Antrajame straipsnio skyriuje įvardyti socialinės ir teisinės vaiko aukos apsaugos trukdžiai yra esminiai. Straipsnio autorės nuomone, juos reikėtų pašalinti norint efektyviai apsaugoti vaiką. Čia pateikiama užsienio mokslininkų ir vaiko teisių apsaugos ekspertų diskusija, kaip pašalinti sistemos prievartą. Politiškai lengviausia struktūriškai būtų keisti tas sritis, ties kuriomis susiduria mokslininkų ir praktikų nuomonės. Kita vertus, mokslininkų įžvalgos galėtų turėti įtakos inicijuojant praktikų požiūrio keitimą.

Mokslininkai, tyrinėję sistemos prievartos prieš vaikus problemas, pirmiausia rekomenduoja *įsiklausyti į vaikus ir jiems suteikti dalyvavimo teises*. Kendrickas, Tayloras [23] ir Cashmore'as [24] teigia, kad viena iš pagrindinių problemų, susijusių su institucine prievarta, yra netikėjimas vaiku. Siekiant užkirsti kelią sistemos prievartai šie autoriai rekomenduoja sudaryti struktūrines galimybes aktyviam vaiko dalyvavimui: padaryti vaikams prieinamas pagalbos telefono, ombudsmeno paslaugas, skirti vaikui nemokamą formalų arba neformalų gynėją, kuris sugebėtų įsiklausyti į vaiką ir atstovauti jam institucijose, suteikti jam informaciją, paruošti jį teisinės apsaugos procesui ir jo pasekmėms. Išnagrinėjus vaiko teisių apsaugos ekspertų atsakymus į atvirą klausimą „Ką reikėtų keisti vaiko, patyrusio prievartą, apsaugos sistemoje?“ paaiškėjo, kad dalis respondentų pabrėžė vaiko dalyvavimo teisių struktūrines galimybes, tokias kaip „*nukentėjusiojo saugumas, jo gynyba teisme turi būti geresnė, pagalba moralinė ir materialinė*“, „*kurti daugiau rehabilitacijos skyrių ar įstaigų tokiems vaikams*“, „*diegti sistemą, kuri suteiktų pagalbą ir rūpintųsi juo iki visiškos rehabilitacijos*“, „*keisti įstatymus, kad turėtų kur eiti prievartą patyrę vaikai, neitų į gatves*“. Absoliuti dauguma vaiko teisių apsaugos ekspertų teigė, kad vaikui aukai turėtų būti skiriamas valstybės apmokamas gynėjas ir socialinis darbuotojas. Respondentai dažniausiai siūlė tobulinti įstatymus ir kurti trūkstamas paslaugas, ypač pabrėždami pagalbos vaikui aukai sistemos kūrimą.

Personalo atranka, mokymas ir parama yra labai svarbūs veiksniai užtikrinant vaiko saugumą. Kendrickas ir Tayloras siūlo griežtinti atrankos ir priėmimo į darbą procedūras, kad būtų kiek įmanoma daugiau užkirstas kelias potencialiems vaiko skriaudėjams. Minėti autoriai teigia, kad norint išvengti sistemos prievartos būtina stengtis išvengti pavojingų darbo praktikų, pavyzdžiui, nesigilinti į vaiko interesus. Tam siūloma darbo atvejų efektyvumo peržiūros bei pagalbos procesų stebėseną, nuolatiniai personalo mokymai, kurių metu būtų suteikiama žinių apie vaiko teises ir sistemos prievartą [25].

Vaiko teisių apsaugos ekspertai taip pat pažymėjo personalo mokymo problemą. Tačiau jų rekomendacijos iškilo skirtingame kontekste nei rekomenduojančių mokslininkų. Lietuvos atveju specifinis kontekstas apibūdinamas specializuotų paslaugų vaikui trūkumu. Respondentai rekomenduoja institucijose įkurti specializuotus etatus: „*tarnybose įkurti specializuotų darbuotojų etatus, juos rengti*“, „*reikia, kad dirbtų specializuotas teisėjas tik su vaikais*“. Tokių priemonių kaip atrankos, tęstinio mokymo, paramos darbe, darbo efektyvumo peržiūrų vaiko teisių apsaugos respondentai nepabrėžė.

Inspektavimas, stebėseną ir standartai. Uttingas pabrėžia, kad norint išvengti sistemos prievartos turi būti inspektuojamos visos teikiamos paslaugos vaikams [26]. Tačiau kad inspektavimas būtų rezultatyvus, Kendricko ir Taylora teigimu, būtina nustatyti teikiamų paslaugų standartus [27]. Nei teikiamų paslaugų inspektavimo, nei stebėsenos priemonių vaiko teisių apsaugos sistemai tobulinti vaiko teisių apsaugos ekspertai nepabrėžė.

Vaiko teisių apsaugos ekspertai, kalbėdami apie prievartą patyrusio vaiko apsaugos problemas ir siūlydami priemones apsaugos sistemai gerinti, neužsiminė apie *demaskavimo mechanizmo sukūrimą*, kuriam Kendrickas ir Tayloras skiria ypač didelę reikšmę. Jie teigia, kad keršto ir atleidimo iš darbo baimė yra gana didelė priežastis, dėl kurios bendradarbiai nelinkę pranešti apie prievartą prieš vaikus institucijose. Todėl būtina sukurti teisinį demaskavimo mechanizmą, kuris suteiktų pranešančiam konfidencialumą.

Apibendrinus mokslininkų, tyrinėjusių sistemos prievartą, ir vaiko teisių apsaugos ekspertų nuomones dėl vaiko, patyrusio prievartą, apsaugos gerinimo galima būtų konstatuoti, kad Lietuvoje vaiko teisių apsaugos ekspertai labiau linkę diskutuoti ir manyti, kad keičiant ir tobulinant įstatymus galima išspręsti didžiausias problemas. Galima konstatuoti, kad įstatymiškas tarpinstitucinių funkcijų koordinavimas apibrėžiant kiekvienos institucijos pareigą šiandien Lietuvoje yra neišvengiamas. Daugumos respondentų nuomone, prievartą patyrusio vaiko apsaugos sistemą reikia papildyti socialinėmis, reabilitacinėmis paslaugomis suteikiant vaikui struktūrinę galimybę dalyvauti per gynėją ir socialinį darbuotoją. Galima teigti, kad darbuotojų kontrolės, darbo peržiūrų Lietuvoje nėra. Apie šią būtinybę vaiko teisių apsaugos ekspertai nutyli. Beveik nebuvo manančių, kad vaiko teisių apsaugos ekspertai pabrėžtų teikiamų paslaugų kokybę, jų standartus, prievartos padarinių susiejimą su žala vaiko raidai. Vertinant vaiko teisių apsaugos ekspertų diskusiją įgyvendinant žmogaus teises ateityje pastebima keletas esminių trūkumų. Diskusijoje nepabrėžiamas bendras tikslas – užtikrinti vaiko aukos saugumą. Tokiu atveju net gerai struktūriškai organizuota tarpinstitucinė sąveika negali užtikrinti vaiko saugumo, nes vaiko apsaugos dalyviai gali bendradarbiauti ir siekti kitų tikslų. Sistemos prievartos prevenciją tyrinėję mokslininkai pabrėžia ne tik struktūrinių galimybių, bet ir vidinių žmogaus galimybių plėtrą [28]. Todėl vaiko teisių apsaugos institutų darbuotojų specializuotas mokymas, praktinių gebėjimų plėtra yra ne mažiau svarbi sritis negu įstatymų tobulinimas. Specializuotas vaiko teisių apsaugos ekspertų mokymas svarbus ne tik nustatant prievartą, bet ir suvokiant bendrą tarpinstitucinės pagalbos tikslą, įgaunant tarpinstitucinio darbo įgūdžių, atpažįstant vaiko poreikius, teikiant reabilitacijos pagalbą ir kt. Atsižvelgiant į Lietuvos teisinės ir socialinės vaiko aukos apsaugos disfunkciją reikia kelti klausimą apie viršministerinės institucijos įsteigimą. Tokia institucija reikalinga nors pereinamajam laikotarpiui, kol būtų sukurta darni socialinė ir teisinė vaiko aukos apsaugos sistema. Tokia institucija turi disponuoti teisine ir administracine galia, reikalinga visų ministerijų pajėgoms suvienyti, nacionalinės vaiko aukos teisinės ir socialinės apsaugos sistemai įdiegti. Tik įstatymiškai gerai sustyguota socialinės ir teisinės apsaugos sistema bei profesionalūs vaiko teisių apsaugos darbuotojai sugebės išlaisvinti prievartą patyrusį vaiką iš baimės suteikdami jam galimybę visapusiškai tobulėti.

LITERATŪRA

1. **Cashmore J.** System Abuse. A Charge Against Society The Child's Right to Protection, ed. Mary John, London: Jessica Kingsley Publishers, 1997.
2. **Furniss T.** Vadovėlis įvairių sričių specialistams apie vaikų seksualinį išnaudojimą. – Vilnius: Vaiko teisių informacijos centras, 2002.
3. **Gilligan J.** Smurto prevencija. – Vilnius: Eugrimas, 2002.
4. **Recommendation** No. 561 (1969) of the Consulting Assembly of the Council of Europe on The protection of minors against ill-treatment, adopted on 30 September 1969
5. **Lietuvos Respublikos** civilinis kodeksas // Valstybės žinios. 2000. Nr. 74-2262. Nr. 77. Nr. 80, Nr. 82.
6. **Lietuvos Respublikos** sveikatos apsaugos, Lietuvos Respublikos teisingumo ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministrų įsakymas dėl Sveikatos sutrikdymo masto taisyklių patvirtinimo // Valstybės žinios. 2003. Nr. 52-2357.
7. **Recommendation** No R(84) of the Committee Of Ministers of the Council of Europe on Parental responsibilities, adopted on 28 February, 1984.
8. **Ross H.** Law as social Institution. – Oxford: Hart Publishing, 2001.
9. **Mawby R., Walklate S.** Re-orienting the criminal justice system: Towards a consideration of victim' rights. Gender and Crime. Dobash R. E., Dobash R. P., Noaks L., eds. – Cardiff University of Wales Press, 1995.
10. **Lietuvos Respublikos** vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas // Valstybės žinios. 1996. Nr. 33-807.
11. **Myers J. E. B.** The Legal System and child Protection. The APSAC Handbook on Child maltreatment. John E.B.Myers, Berliner Lucy et all, eds. – London: Sage Publication, 2002.
12. **Working** Together under the Children Act 1987: A guide to arrangements for inter – agency co-operation for the protection of children from abuse. – London: HMSO.
13. **Lietuvos Respublikos** prokuratūros įstatymas // Valstybės žinios. 1994. Nr. 81.
14. **Nepilnamečių reikalų** policijos pareigūno tarnybinės veiklos instrukcija. Policijos generalinio komisaro 2001 spalio 10 d. įsakymas Nr. 462.
15. **Lietuvos Respublikos** baudžiamojo proceso kodeksas // Valstybės žinios. 2002. Nr. 46.
16. **Lietuvos Respublikos** socialinių paslaugų įstatymas // Valstybės žinios. 1996. Nr.104-2367.
17. **Lietuvos Respublikos** vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas // Valstybės žinios. 1996. Nr. 33-807.
18. **Kendrick A., Taylor J.** Hidden on the ward: the abuse of children in hospitals // Journal of Advanced Nursing. 2000. Vol. 31 Iss 3.
19. **Cashmore J.** System Abuse. A Charge Against Society The Child's Right to Protection. Ed. Mary John. – London: Jessica Kingsley Publishers, 1997.
20. **Kendrick A., Taylor J.** Hidden on the ward: the abuse of children in hospitals // Journal of Advanced Nursing. 2000. Vol. 31. Iss. 3.
21. **Utting W.** People Like us: The Report on the Review of Safeguards for Children Living Away from Home. – London: The Stationery Office, 1997.
22. **Kendrick A., Taylor J.** Hidden on the ward: the abuse of children in hospitals. Journal of Advanced Nursing. 2000. Vol. 31. Iss. 3.
23. **Cashmore J.** System Abuse. A Charge against Society the Child's Right to Protection. Ed. Mary John. – London: Jessica Kingsley Publishers, 1997.

Elimination of Structural Limitations of Legal and Social Protection of Child-Victim in Lithuania

Dr. Ilona Tamutienė

Vytautas Magnus University, Lithuania

Keywords: *child-victim, system abuse, social protection, legal protection.*

SUMMARY

The article presents an analysis of abused child social and legal protection. Physical, sexual or psychological abuse against children provides an impulse for the interaction among responsible institutions. This interaction is a complex phenomenon that involves diverse legal, social and private institutions. The clash of interests between state and family institutions responsible for child protection places a child in a problematic position. When the needs of child are disregarded, institutional interaction may cause system abuse. The damage of inappropriate help of institutions (here one has in mind not only formal institutions, but also different projects, programs) upon a child is rather differently called, namely: the institutional abuse, program abuse, repeated abuse, system abuse. The essential difference is that the system abuse touches not one child, but

a lot of children as well as most frequently it is related to the policy of childhood protection. Such a process of child protection ends to the child's disadvantage and creates an incentive for an abuser to exploit a child more intensively.

The article is based on the data from legal document analysis and the survey of child's rights protection experts. The survey was carried out in August-September, 2001. The questionnaire includes 46 questions, 19 of which are open-ended. The Market and Opinion Research Centre "Vilmorus" selected experts throughout Lithuania. The total of 198 experts comes from the Children's Rights Protection Agency, the police, the Prosecutor's Office, Courts of law, Psychological support services, the Institute of Medical Expertise and medical institutions of Lithuania.

The article argues that main of the characteristic manifestations of system abuses are structural limitations of an effective child-victim protection in Lithuania. More specifically, it analyses the basis for intervention and its limits in cases of child abuse, the interpretation of parents' social and legal power in relation to the concepts of authority and responsibility, the questioning of the structural power enjoyed by the child-victim in the process of institutional interaction and the normative orientation of socio-legal institutional child protection. It is argued that in Lithuania there is no adequate definition of abuse: physical abuse is tolerated until it causes pain or minor health disorder, which is defined as the loss of 5 per cent working-capacity or temporary loss of working-capacity not exceeding the period of 10 days. In contrast to international legal acts, the consequences of abuse are not directly connected to development disorders.

This article also analyses the problem of parental authority and the problem of the child's structural participation: there is no sufficient legal basis for representation of a child, especially in case of family abuse, no child-friendly environment and assistance.

The problem of institutional cooperation and coordination is pointed out.

In the conclusion the article shows how to improve institutional interaction and eliminate the causes of systemic abuse. This discussion focuses on two sources of reference: an analysis of literature and the results of the survey. This section will provide a comparative analysis on issues of child opinion and participation, the adequate standards of protection, the efficiency and control of work, the creation of a mechanism to eliminate damaging practices, the improvement of skills and competences, the development of social services and the improvement of laws.

